

PETER FRANKOPAN

SIIDITEED

maailma uus ajalugu

Inglise keelest tõlkinud Krista Eek

Katarinale, Florale, Francisele ja Luke'ile

Originaali tiitel:
Peter Frankopan
“The Silk Roads: A New History of the World”
Bloomsbury Publishing, 2015

Tekst © Peter Frankopan, 2015

Eestikeelne tõlge © Krista Eek ja AS Tänapäev, 2020
Toimetanud Siiri Rebane
Kujundanud Siiri Timmerman

ISBN 978-9949-85-869-9

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

www.tnp.ee

“Peatusime ühe türkide hõimu maal ... nägime inimrühmi, kellest ühed kummardasid madusid, teised kalu ja kolmandad kurgi.”

Ibn Fadlān “Reis Volga bulgaaride juurde”

“Mina, presbüter Johannes, olen isandate isand ja üle kõigist kuningatest siin maailmas oma rikkuses, voores ja võimuses ... Piim ja mesi voolab vabalt meie maal, siin pole ühtki mürki, mis teeks häda, ega krooksuvate konnade kisa. Siin pole skorpione ega rohu varjus siuglevaid madusid.”

*Müütilise presbüter Johannese kiri Roomale ja Konstantinoopolile,
12. sajand*

“Tal on väga suur palee, mida katab täielikult ehtsast kullast katus.”

*Christoph Kolumbuse märkmed ida suure khaani kohta,
15. sajandi lõpp*

“Kui me ei too Pärsias kohe suhteliselt väikeseid ohvreid ega muuda oma poliitikat, siis hakkab see ohustama nii meie sõprust Venemaaga, kui viib meid tõenäoliselt õige pea ... olukorda, kus kaalul on meie kui impeeriumi eksistents.”

*Sir George Clerki kiri Sir Edward Grayle, Suurbritannia välisministrile,
21. juuli 1914*

“President võidab isegi siis, kui me istume niisama käed rüpes.”

*Kasahstani presidendi Nursultan Nazarbajevi kabinetiülem
vahetult enne 2005. aasta valimisi*

Sisukord

Eessõna	7
1. Siiditee sünd	14
2. Uskude tee	40
3. Kristliku ida tee	58
4. Revolutsiooni tee	76
5. Üksmeele tee	92
6. Karusnahkade tee	114
7. Orjade tee	129
8. Taeva tee	148
9. Põrgu tee	170
10. Surma ja hävingu tee	187
11. Kulla tee	214
12. Hõbeda tee	232
13. Põhja-Euroopa tee	255
14. Impeeriumi tee	277
15. Kriisi tee	294
16. Sõja tee	308
17. Musta kulla tee	336
18. Kompromissi tee	356
19. Nisu tee	372
20. Genotsiidi tee	392
21. Külma sõja tee	413
22. Ameerika Siiditee	434
23. Suurriikide konkurentsi tee	452
24. Hukatuse tee	472
25. Tragöödia tee	504
Kokkuvõte. Uus Siiditee	525
Tänuõnad	540
Märkused	543
Register	654

Märkus transliteratsiooni osas

Transliteratsioon on ajaloolaste jaoks tihtipeale mureteemaks. Eri keeltes kirjutatud algallikatele tuginevates raamatutes – nagu ka selles siin – pole isikunimede puhul võimalik järgida läbivalt ühte reeglit. Sellised nimed nagu João ja Ivan on jäänud muutmata, Alexander ja Charles kohati aga mitte – neist on saanud Aleksander ja Karl. Isikliku eelistuse tõttu on raamatus nimekujud Tšingis-khaan, Gaddafi ja Teheran, kuigi mõned teised versioonid oleksid ehk täpsemad. Teisalt olen püüdnud vältida nimede läänelikke alternatiive, näiteks nagu Kolkata ja Guangzhou puhul. Eriti keerulised on kohad, mille nimi on aja jooksul muutunud. Kutsun Bosporuse väina äärset suurlinna Esimese maailmasõja lõpuni Konstantinoopoliks, seejärel võtan kasutusele aga Istanbuli, Iraani kutsun Pärsiaks kuni riigi ametliku nimemuutuseni 1935. aastal. Palun järjepidevust nõudvatelt lugejatelt leplikku meelt.

Eessõna

Lapsepõlves oli üheks minu hinnatumaks aardeks suur maailmakaart. See oli kinnitatud mu voodi kohale seinale ja ma vaatasin seda igal õhtul enne uinumist. Peagi olid mul peas kõigi maailma riikide nimed, asukohad ja pealinnad, lisaks tundsin kõiki ookeane ja meresid ning jõgesid, mis neisse suubusid, teadsin ka suuremate mäeahelike ja kõrbete nimesid, mis olid pandud kirja kursiivis, tulvil seiklusi ja ohte.

Teismelisena hakkasin tundma aga muret koolis õpetatava ajaloo üha kitsamaks muutuva geograafilise fookuse üle – see keskendus üksnes Lääne-Euroopale ja Ameerika Ühendriikidele ning jättis suurema osa ülejäänud maailmast puutumata. Meile räägiti Suurbritannias tegutsenud roomlastest, 1066. aasta normannide vallutusest, Henry VIII-st ja Tudoritest, Ameerika Iseseisvussõjast, Victoria ajastu industrialiseerimisest, Somme'i lahingust ja Natsi-Saksamaa tõusust ja langusest. Ent kui vaatasin üles oma kaardi poole, siis nägin, et väga paljud ja suured maailma piirkonnad olid tundides jäänud täielikult tähelepanuta.

Sain vanematelt oma neljateistkümnendaks sünnipäevaks antropoloog Eric Wolfi raamatu, mis süütas minus tõelise kire. Wolf kirjutas, et tsivilisatsiooni laialt aktsepteeritud laisa ajaloo kohaselt “sai Vana-Kreekast alguse Rooma, Roomast kristlik Euroopa, kristlikust Euroopast renessanss, renessansist valgustusajastu ning valgustusajastust poliitiline demokraatia ja tööstusrevolutsioon. Demokraatiaga läbipõimunud tööstus pani omakorda aluse Ameerika Ühendriikidele, mis kehas õigust elule, vabadusele ning õnne poole püüdlemisele.”¹ Mõistsin kohe, et mulle oli räägitud täpselt seda: lääne poliitilise, kultuurilise ja moraalse võidukäigu mantrat. Aga see kirjeldus oli puudulik, kuna ajaloo käsitlemiseks oli olemas ka teisi võimalusi, mille puhul ei tule minevikku vaadelda lähiajaloo võitjate perspektiivist.

Olin kütkestatud. Ühtäkki oli mulle selge, et piirkonnad, millest meile koolis ei räägitud, olid läinud kaduma – et Euroopa tõusu rõhuv lugu oli need lämmatanud. Palusin isa, et ta viiks mu vaatama Herefordi katedraalis asuvat *mappa mundi* kaarti, mille keskpunktiks on Jeruusalemm ning

millel Inglismaa ja teised lääneriigid on lükatud tähtsusetutena kaugemale ääremadele. Kui lugesin araabia geograafidest, kelle teostele lisatud kaardid jätsid mulje, nagu oleks need tagurpidi, nende keskel laiumas Kaspia meri, siis olin sellest võlutud – täpselt nagu ka siis, kui sain teada, et ühe Istanbulis asuva tähtsa keskaegse Türgi kaardi keskmes oli linn nimega Balasagun: ma polnud sellest mitte kunagi kuulnud, seda polnud ühelgi kaardil ja selle asukoht oli alles hiljuti täiesti teadmata, kuigi seda oli kunagi peetud maailma keskpunktiks.²

Tahtsin teada rohkem Venemaa ja Kesk-Aasia, Pärsia ja Mesopotaamia kohta. Tahtsin mõista kristluse alguslugu Aasia perspektiivist, mida olid ristisõjad tähendanud keskaja suurlinnades – näiteks Konstantinoopolis, Jeruusalemmas, Bagdadis ja Kairos – elanud inimestele. Tahtsin õppida tundma ida suuri impeeriume, mongoleid ja nende vallutusi ning mõista, kuidas olid kaks maailmasõda välja näinud Afganistani ja India vaate- nurgast, mitte Flandria või idarinde seisukohast.

Mulle langes osaks erakordne õnn, kui mul avanes koolis võimalus õppida vene keelt, minu õpetajaks väljapaistev Dick Haddon, kes oli teeninud mereväeluures ja uskus, et ainsaks viisiks mõista vene keelt ja vene hinge on õppida tundma selle hiilgavat kirjandust ja rahvamuusikat. Mul oli veelgi rohkem õnne, kui ta asus huvilistele pakkuma ka araabia keele tunde, tutvustades poolele tosinale õpilasele islami kultuuri ja ajalugu ning hämmastades meid klassikalise araabia keele iluga. Need keeled aitasid mul astuda maailma, mis ootas vaid avastamist või ehk pigem taasavastamist, nagu ma peagi taipasin, vähemalt läänemaailma jaoks.

Tänapäeva maailmas kulutatakse rohkelt aega ja ressursse, et hinnata, kuidas mõjutab ülikiire majanduskasv Hiinat, kus nõudlus luksuskaupade järele kasvab prognoosi kohaselt järgmisel kümnendil neljakordseks, või kuidas mõjutavad ühiskondlikud muutused Indiat, kus mobiiltelefonid on inimestele kättesaadavamad kui vesiklosetid.³ Kumbki neist pole aga ideaalseks fookuseks maailma mineviku ja oleviku vaatlemisel. Maakera tegelikult teljeks oli mitmete aastatuhandete vältel hoopis ida ja lääne vaheline piirkond, mis ühendas Euroopat Vaikse ookeaniga.

Üldistavalt Vahemere idakaldalt ja Musta mere äärest Himaalajani ulatuva ida ja lääne vahelise piirkonna keskpunkt võib esiti näida vähetöötava paigana, mille fookusest maailma kaeda. See on piirkond, mis on nüüdsel ajal koduks eksootilistele perifeeriariikidele, näiteks

Kasahstanile ja Usbekistanile, Kõrgõzstanile ja Türkmenistanile, Tadžikistanile ja Kaukaasia riikidele. See on piirkond, mida seostatakse ebastabiilsete, vägivaldsete ja rahvusvahelist julgeolekut ohustavate režiimidega, näiteks Afganistani, Iraani, Iraagi ja Süüriaga, või demokraatia parimate tavadega pahuksis olevate riikidega, näiteks Venemaa ja Aserbaidžaaniga. Üldiselt näib, et piirkond on koduks mitmetele läbikukkunud või läbikukkuvatele riikidele, mida juhivad diktaatorid, kes võivad valimisi enneolematu häälteeduga ning kelle pereliikmetele ja sõpradele kuuluvad riigis ulatuslikud ärihuvid, tohutud varad ja poliitiline võim. Need on paigad, kus inimõiguste seis on kehv, kus usku, isiklike veendumusi ja seksuaalsust väljendavad vabadused on piiratud ning kus riigivõimule allutatud meedia dikteerib, mida tohib ajakirjanduses avaldada ja mida mitte.⁴

Ehkki need riigid võivad näida meile metsikuna, pole need kolkad ega tähtsusetud tühermaad. Ida ja läant ühendav sild on tegelikult tsivilisatsiooni risttee. Need riigid ei asu kaugeltki meie globaalse küla ääremaal, vaid hoopis selle keskmes ja on seda teinud ajaloo algusest saati. Just seal sündis tsivilisatsioon ning loodi uskumuse järgi inimkond – laialt levinud arusaama järgi asus just Tigriise ja Eufrati vahelistel viljakatel maadel Eedeni aed, mille “Issand Jumal istutas”, lastes “maast tõusta kõiksugu puid, mis olid armsad pealtnäha ja millest oli hea süüa”.⁵

Just sellele ida ja läant ühendavale sillale kerkisid ligi 5000 aastat tagasi suured metropolid nagu Harappa ja Mohenjo Daro, mis asusid Induse jõe ääres ning kujutasid muistse maailma imesid: linnade elanike arv küündis kümnetesse tuhandetesse ja nende tänavavõrgustik oli varustatud keeruka kanalisatsioonisüsteemiga, midagi samaväärset võis Euroopast leida alles tuhandeid aastaid hiljem.⁶ Teised suured tsivilisatsioonikeskused, nagu Babülon, Niineve, Uruk ja Akad Mesopotaamias, olid kuulsad oma hiilguse ja arhitektuuriliste uuenduste poolest. Üks Hiina geograaf kirjutas samal ajal – enam kui kaks tuhat aastat tagasi –, et Oxose (Amudarja) jõe ümbruses (ja praeguse Põhja-Afganistani territooriumidel) asunud Baktria riigi elanikud olid legendaarsed läbirääkijad ja kauplejad ning et selle pealinna turul osteti ja müüdi kõike, mida oli sinna laia ilma kaugetest paikadest kokku toodud.⁷

See on piirkond, kus tärkasid maailma suured religioonid, kus üksteisega asusid heitlusse judaism, kristlus, islam, budism ja hinduism. See on eri keelkondade võitlustander, kus indoeuroopa, semi ja hiina-tiibeti

keelte kõrval kõlasid ka altai, turgi ja kaukaasia keeled. Seal sündisid ja surid suured impeeriumid, kus kultuuride ja rivaalitsevate jõudude vaheliste kokkupõrgete tagajärgi oli tunda ka tuhandete kilomeetrite kaugusel. See paik avas uusi viise, kuidas minevikku vaadelda, ja näitas, et maailm oli ja on läbinisti ühendatud, et ühel mandril toimunu avaldas mõju teisele, et Kesk-Aasia steppidel toimunu järelmõjud olid tuntavad Põhja-Aafrikas, et Bagdadi sündmused mõjutasid Skandinaaviat, et Ameerikas tehtud avastused muutsid Hiinas kaupade hindu ja põhjustasid Põhja-India hobuseturgudel nõudluse järsku kasvu.

Need tõuked kandusid edasi mööda võrgustikku, mis hargnes laiali sadades eri suundades, kulgedes mööda teid, millel on rännanud palverändurid ja sõjamehed, rändrahvad ja kaupmehed, millel on ostetud ja müüdud kaupu ning millel on vahetatud, kohandatud ja viimistletud uusi teadmisi. Nendel pole liikunud aga ainult õitseng, vaid ka surm ja vägivald, haigused ja katastroofid. Üheksateistkümnenda sajandi lõpul andis silmapaistev Saksa geoloog, Ferdinand von Richthofen (tema onu oli kuulus Esimese maailmasõja lahingulendur, kes sai endale hüüdnimeks Punane Parun), sellele ebamäärasele ühendusteede kogumile nime, mis püsib siiani: “Seidenstraßen” – Siiditeed.⁸

Need teed toimivad maailma kesknärvisüsteemina, ühendades rahvaid ja paiku, püsides pinna all peidus ja olles palja silmaga nähtamatud. Täpselt nagu anatoomia selgitab, kuidas töötab inimkeha, nii saame neid seoseid mõistes teada, kuidas töötab maailm. Maailmaosa suurest tähtsusest hoolimata on peavoolu ajalugu selle siiski unustanud. Osaliselt on selle põhjuseks niinimetatud orientalism – kalk ja ülekaalukalt negatiivne arusaam idast kui vähearenenud ja lääne mõistes alamast piirkonnast, mis ei vääri seetõttu tõsist teaduslikku uurimist.⁹ Teisalt tuleneb see ka meie mineviku narratiivist, mis on muutunud nii dominantseks ja kujunenud nii kindlaks, et selles pole kohta piirkonnale, mida on pikka aega peetud Euroopa ja lääne ühiskonna esiletõusu loos perifeerseks.

Tänapäeval näib, et Afganistanis asuvad Jalālābād ja Herāt, Iraagis asuvad Al-Fallūjah ja Mosul ning Süüriasse jäävad Homs ja Aleppo on saanud usulise fundamentalismi ja sektantliku vägivalla sünonüümiks. Olevik on mineviku maatas teinud: läinud on need ajad, mil Kabuli nimi täitis inimeste mõtteid piltidega aedadest, mille oli loonud suur Babur, India mogulite riigi rajaja. Tema Bagh-i-Wafa’ (Truuduse aia) juurde kuulus veesilm, mida ümbritsesid apelsini- ja granaadipuud ja

ristikheinaväli – Babur tundis selle üle suurt uhkust: “See on aia parim osa, eriti kaunis vaade avaneb sellele apelsinide küpsemise aegu. Tõesti, selle aia asukoht on imeline!”¹⁰

Täpselt samamoodi on tänapäevased arusaamad Iraanist varjutanud selle kaugema ajaloo hiilguse, kuigi selle eelkäijat, Pärsiat, peeti hea maitse kehastuseks kõiges, alates õhtusöökidel pakutavatest puuviljadest kuni Pärsia legendaarsete kunstnike loodud hämmastavate miniatuurportreedeni ja kuni paberini, millele õpetlased oma teoseid kirjutasid. Iraani idaosas asuva Mashhadi linna raamatukoguhoidja, Simi Neyshābūrist, pani umbes 1400. aastal kirja kauni läbikaalutud teksti, märkides hoolika täpsusega üles tema kirge jagava raamatusõbra nõuanded. Ta soovitab siiralt, et kõik, kes mõtlevad kirjutamise peale, peaks arvestama, et parimat kalligraafiapaberit toodetakse Damaskuses, Bagdadis ja Samarkandis. Mujal toodetud paber on “üldiselt kare, muutub kergesti laiguliseks ja pole vastupidav”. Pidage meeles, hoiatab ta, et enne paberile tindi kandmist tasub seda kergelt toonida, “kuna valge on silmadele karm ja kõigi teadaolevate kalligraafiliste teoste peakoopiate puhul on kasutatud toonitud paberit”.¹¹

Paljud paigad, mille nimed on vajunud nüüdseks unustuse hõlma, olid kord võimsad, näiteks Merv, mida üks kümnenda sajandi geograaf kirjeldas kui “veetlevat, kaunist, elegantset, hiilgavat, suurt ja meeldivat linna” ning kui “maailma ema”, või nüüdse Teherani lähistel asunud Rey (Šahr-e Rey), mis oli umbes samal ajal ühe teise kirjamehe jaoks nii hunnitu, et seda võis pidada “maa peiuks” ja maailma “kauneimaks loominguks”.¹² Need linnad olid pärlite kombel lükitud Aasia selgroole, ühendamas Vaikset ookeani Vahemerega.

Linnastunud keskused kannustasid üksteist tagant, kui valitsejate ja eliidi vahelise rivaalitseamise tulemusena hakkasid kerkima üha ambitsioonikamad ehitised ja uhkemad monumendid. Kogu piirkonnas rajati ääretult mastaapseid ja tohutut kultuurilist mõju omavaid raamatukogusid, pühakodasid, kirikuid ja observatooriumeid, mis ühendasid Konstantinoopolit Damaskuse, Esfahāni, Samarkandi, Kabuli ja Kaxgariga. Need linnad said koduks geniaalsetele õpetlastele, kes sammusid oma eriala esirinnas. Tänapäeval teame vaid käputäit nimesid – näiteks Ibn Sina, keda tuntakse ka Avicenna nime all, al-Bīrūnī ja al-Khwārizmī (al-Horezmi) –, mis kuulusid astronoomia ja meditsiini suurmeestele, kuid nende kõrval oli veel palju teisi. Sajandeid enne

varauusaja algust ei asunud maailma suurimad hariduskeskused, tolle aja Oxfordid ja Cambridge'id, Harvardid ja Yale'id, sugugi Euroopas ega läänes, vaid hoopis Bagdadis ja Balkhis, Buhhaaras ja Samarkandis.

Siiditeede ääres tärganud kultuuride, linnade ja rahvaste kiirel arengul ja edusammudel oli loogiline põhjus: teadmistega kauplemise ja vahetamise käigus õppisid ja laenasid nad üksteiselt, stimuleerides nii filosoofia, teaduse, keele kui religiooni edasiseid arenguid. Progress oli hädavajalik – seda teadis enam kui kaks tuhat aastat tagasi Kirde-Hiinas Aasia kaugel ääremaal asunud Zhao kuningriigi üks valitsejatest. “Andest järgida varasemate aegade kombeid,” kuulutas kuningas Wu-ling 307. aastal e.m.a, “ei piisa tänapäeva maailma parandamiseks.”¹³ Mineviku valitsejad mõistsid, kui oluline oli ajaga kaasas käia.

Varauusajal siirdus kahe suure 1490. aastatel aset leidnud mereekspeiditsiooni toel progressi kese aga uude kohta. Pikaajaliste kaubandussüsteemide rütmi katkemisele panid aluse kõigest kuue aasta vältel tehtud avastused. Esiteks purjetas Christoph Kolumbus üle Atlandi ookeani, sillutades tee kahe seni puutumata suure maamassiivini ning Euroopa ja veelgi kaugemate paikade vahele, ning teiseks õnnestus Vasco da Gamal vaid mõne aasta pärast edukalt purjetada ümber Aafrika lõunatipu ning suunduda sealt edasi Indiasse, avades nii uue mereteed. Need avastused muutsid suhete ja kaubanduse mudeleid ning nendega kaasnes märkimisväärne muutus maailma poliitilises ja majanduslikus raskuskeskmes. Lääne-Euroopast sai äkitselt kaugel ääremaa asemel laiaulatusliku kommunikatsiooni-, transpordi- ja kaubandussüsteemi kese – uus ida ja lääne vaheline keskpunkt.

Euroopa tõusuga kaasnes äge võimuvõitlus ning heitlus õiguse üle valitseda minevikku. Arveteklaarimise käigus kujundati ümber ajalugu, et see rõhutaks sündmusi, teemasid ja ideid, mida saaks kasutada kõikjal ressurside ja mereteede valitsemise nimel peetavate võitluste kõrval lahvatanud ideoloogilistes lahingutes. Juhtivad poliitikud ja väejuhid kandsid oma büstidel toogasid, et meenutada rohkem Vana-Rooma kangelasi, ehitama hakati suurejoonelisi uhkes klassikalises stiilis hooneid, et näidata vana maailma au ja hiilgust oma otsese eelkäijana. Ajalugu väänati ja manipuleeriti, et luua püsiv narratiiv, mille järgi polnud lääne esiletõus mitte ainult loomulik ja vältimatu, vaid ka varem sündinu loogiline järeilm.

Maailma minevikku aitasid mul hakata teistest vaatenurkadest uurima mitmed lood. Eriti üks konkreetne lugu. Kreeka mütoloogias vabastas jumalate isa Zeus kaks kotkast, ühe maailma mõlemas servas, ja käs-kis neil lennata teineteise poole. Püha kivi, *omphalos* – maailma naba –, asetati paika, kus kotkad kohtusid, et võimaldada jumalike jõududega suhtlemist. Sain hiljem teada, et idee sellest kivist on filosoofe ja psühhoanalüütikuid juba ammu paelunud.¹⁴

Mäletan, kuidas vaatasin pärast selle loo kuulmist oma kaarti ja mõtlesin, kus olid kotkad kohtunud. Kujutasin ette, et nad alustasid oma lendu Atlandi kaldalt ja Hiina Vaikse ookeani rannikult, suundudes sisemaa poole. Nende täpne kohtumispaik muutus sõltuvalt sellest, kuhu asetasin oma sõrmed, enne kui hakkasin idast ja läänest võrdseid vahemaid välja mõõtma. Aga ma jõudsin alati kuskile Musta mere ja Himaalaja mäestiku vahele. Lebasin öösiti üleval, mõeldes oma magamistoa seinal rippuva kaardi, Zeusi kotkaste ja selle piirkonna ajaloo üle, mida ei mainitud kunagi nendes raamatutes, mida olin lugenud – ja millel puudus nimi.

Mitte sugugi kaua aega tagasi jagasid eurooplased Aasia kolmeks suureks tsooniks: Lähis-, Kesk- ja Kaug-Idaks. Ent iga kord, kui ma kooliajal kaasaegsetest probleemidest kuulsin või lugesin, siis näis mulle, et ingliskeelses keeleruumis oli neist teise – Kesk-Ida (Middle East) – tähendus ja isegi asukoht nihkunud, kuna sellega viidati Iisraelile, Palestiinale ja neid ümbritsevale piirkonnale, mis ulatus aeg-ajalt isegi Pärsia laheni. Lisaks ei saanud ma aru, miks räägiti mulle Vahemere suurest tähtsusest tsivilisatsiooni hällina, kui oli täiesti selge, et tsivilisatsioon polnud tegelikult seal sündinud. Tõeliseks sulatuskatlaks, sõna otseses mõttes merede vaheliseks maaks – maailma keskpunktiks – polnud Euroopat ja Põhja-Aafrikat eraldav meri, vaid hoopis paik, mis asus otse Aasia südames.

Loodan, et mul õnnestub julgustada ka teisi uurima neid isikuid ja koh-ti, mida teadlased on mitmete põlvkondade vältel ignoreerinud, tõstata-ma uusi küsimusi ja suunama tähelepanu uutele uurimisvaldkondadele. Soovin, et aitan neil esitada mineviku kohta uusi küsimusi ning suhtuda kerge kahtlusega üldtuntud tõdedesse, innustades neid üle kontrollima. Ennekõike loodan aga inspireerida selle raamatu lugejaid, et nad saaksid vaadata ajalugu uue pilguga.

Worcesteri kolledž, Oxford, aprill 2015

1

Siiditee sünd

Aasia keskalad on aegade algusest saati olnud paigaks, kus ehitati impeeriumeid. Mesopotaamia viljakad madalad tasandikud, mida toitsid Tigris ja Eufrat, löid sobiva pinnase tsivilisatsioonide tekkele ja just seal kujunesid välja esimesed linnad. Süstematiseeritud maaharimine sai alguse Mesopotaamias ja ka mujal niinimetatud viljaka poolkuu piirkonnas – Pärsia lahest Vahemere rannikuni ulatuvas ääretult viljakas vööndis, millel oli ligipääs külluslikele veevarudele. Just seal kuulutas Babüloni kuningas Hammurapi pea 4000 aastat tagasi välja ühed esimestest teadaolevatest seadustest, milles loeti üles kuningriigi alamate kohustused ja kirjeldati nende rikkumiste eest määratavaid julmi karistusi.¹

Kuigi sellest sulatuskatlast said alguse paljud kuningriigid ja impeeriumid, kuulus neist võimsaim kahtlemata pärslastele. Pärsia impeerium hakkas kiiresti kasvama 6. sajandil e.m.a, liikudes üha kaugemale oma kodumaalt – praegusest Lõuna-Iraanist – ja allutades oma võimule kõik naabrid: lõpuks küündisid impeeriumi piirid Egeuse mere kallasteni, vallutatud oli Egiptus ning idas oli riigipiir lükatud Himaalajani. Kreeka ajaloolase Herodotose sõnul oli pärslaste edu aluseks suuresti nende avatus. “Pärslastel on kalduvus võtta võõraste tavad kergesti omaks,” kirjutas ta, täpsustades, et pärslased olid valmis loobuma oma riietumisstiilist, kui mõistsid, et alistatud vaenlase mood oli sellest parem, ja nad laenasid ühte-teist nii meedlastelt kui ka egiptlastelt.²

Valmidus võtta omaks uusi teadmisi ja tavaid oli oluline tegur, mis võimaldas pärslastel luua haldussüsteemi, juhtimaks sujuvalt paljudest erinevatest rahvastest koosnevat impeeriumit. Riigi igapäevaelu juhtis tõhusalt kõrgeltharitud bürokraatide armee: üles tähendati kõik alates kuninglikus õukonnas teenivate tööliste palkadest kuni turgudel müüdavate ja ostetavate kaupade kvaliteedi ja kvantiteedini, kuid lisaks sellele vastutasid bürokraadid ka impeeriumit risti-rästi katva ja muistses maailmas kadestamisväärseks peetava teedevõrgu korrashoiu ja parandustööde eest.³

Anatoolia rannikut Babüloni, Susa ja Persepolisega ühendav teedevõrk võimaldas käskjalgadel läbida nädala jooksul enam kui 2500 kilomeetri pikkuse vahemaa – Herodotus imetles seda saavutust, märkides, et ei lumi, vihm, kuumus ega ööpimedus suutnud kiiret sõnumivahetust aeglustada.⁴ Investeeringud põllumajandusse ja saagikust parandavate uute niisutussüsteemide väljatöötamise soodustasid linnade kasvu, kuna tänu nendele suutsid ümbritsevad põllud toita üha rohkem inimesi – ja seda mitte ainult Tigrist ja Eufratit ümbritsevatel viljakatel aladel, vaid ka orgudes, millest voolasid läbi suured Oxose ja Iaxártisi jõed (nüüdsed Amudarja ja Sõrdarja), ning ka Niiluse deltas pärast seda, kui Pärsia armee oli selle 525. aastal e.m.a vallutanud. Pärsia impeerium kujutas külusesarve, mis ühendas Vahemerde Aasia südamega.

Pärsia püüdis end näidata stabiilsuse ja õigluse eestseisjana, mida illustreerib suurepäraselt Behistuni kaljudele kolmes keeles raiutud tekst. Pärsia, eelami ja akadi keeles raidkirjas kirjeldatakse, kuidas Dareios I, üks Pärsia kuulsamaid kuningaid, oli surunud maha mässe ja ülestõuse, tõrjunud vaenlaste sissetunge ega polnud teinud ülekohtu ei vaeste ega vägevate silmis. Raidkirjas kästakse riiki kaitsta ja hoolitseda rahva eest õiglaselt, sest õiglus on kuningriigi alus.⁵ Vähemuste sallimises saavutati enneolematu tase: ühele Pärsia kuningale, keda kutsutakse Piiblis Issanda võituks, langes osaks taevaste Jumala õnnistus tänu tema poliitilistele otsustele, mille hulka kuulus ka juutide vabastamine Paabeli vangipõlvest.⁶

Muistses Pärsias õilmitses kaubandus, täites riigikassat tuludega, mis võimaldasid rahastada sõjaretki piirkondadesse, mille vallutamine täiendas impeeriumi varasalve veelgi. Tulude toel said valitsejad rahuldada ka oma kõige ekstravagantsemaid soovet. Silmapaistvad hooned kerkisid üksteise võidu kõikjal Pärsia suurlinnades, nii Babülonis, Persepolis, Pasargadaes kui ka Susas, kuhu kuningas Dareios I lasi ehitada suurejoonelise palee, kasutades selleks kõige kvaliteetsemat Egiptuse eebenipuud ja hõbedat, Liibanoni seedripuud, puhast Baktria kulda, Sogdiana lasuriiti ja kinaveri, Horezmi türkiisi ja India elevandiluid.⁷ Pärsilased olid kuulsad oma elunautimise poolest ja Herodotose sõnul piisas vaid ühest vihjest, et nad hakkaksid mõnda uut luksust endale ihkama.⁸

Pärsia kaubandusliku ühenduse tugisambaks oli võitlusvalmis sõjavägi, mis aitas impeeriumil kasvada, kuid oli vajalik ka selle piiride kaitseks. Pärsiat kimbutasid pidevalt probleemid riigi põhjapiiri

tagant – maailmast, milles domineerisid rändrahvad, kes elasid koos oma kariloomadega poolkõrbelises rohumaadega kaetud stepivööndis, mis ulatus Mustast merest üle Kesk-Aasia Mongooliani. Rändrahvaste julmus oli kurikuulus: räägiti, et nad joovad oma vaenlaste verd ja valmistavad nende peanahast endale rõivaid ning söövad mõnel juhul isegi oma isade liha. Rändrahvastega suhtlemine oli aga vajalik, sest kuigi neid peeti üldiselt kaootilisteks ja ettearvamatuteks, olid nad olulised kaubanduspartnerid elusloomade ja eriti esmaklassiliste hobuste kasvatajatena. Samal ajal võisid nad tähendada hukatust: näiteks tapsid sküüdid 6. sajandil e.m.a Pärsia impeeriumi rajaja Kyros II, kes oli tulnud neid alistama – ühe juhtunut kirjeldaja väitel oli kuninga maharaiutud pead veetud ringi verega täidetud nahklähkris, et teda tagant kihutanud võimujanu saaks lõpuks ometi kustutatud.⁹

Tegu oli siiski haruldase tagasilöögiga, mis ei peatanud Pärsia ekspansiooni. Vana-Kreeka väejuhid tundsid ida poole vaadates korraga nii hirmu kui austust, kuna tahtsid õppida pärslaste lahingutaktikast ja võtta kasutusele nende tehnoloogiad. Aischylos ning teised kirjamehed kasutasid pärslaste rünnakute edukat tagasilöömist riigi sõjalise võimekuse ülistamiseks ning jumalate soosingu näitamiseks, raiudes sissetungikatsete kangelasliku vastupanu oma eepilistesse näidenditesse ja kirjatöödesse.¹⁰

“Olen tulnud Kreekasse,” ütleb Dionysos näidendi “Bakhandid” avastseenis, “muinasjutuliselt rikkast idast”, sealt, kus päike kuldab Pärsia tasandikke, kus Baktria linnu kaitsevad müürid ja kus kaunid tornid valvavad rannikualasid. Dionysos pani Aasia ja ida oma jumalikes müstee-riumites tantsima ammu enne kreeklasti.¹¹

Mitte keegi teine ei tundnud seesuguste kirjatööde vastu suuremat huvi kui Makedoonia kuninga poeg, tulevane Aleksander Suur. Kui Aleksandri isa, hiilgav Philippos II, 336. aastal e.m.a mõrvati ja poeg tema järel troonile tõusis, polnud kellelgi kahtlust, kuhu noor väejuht kuulsust koguma suundub. Ta ei kaalunud hetkekski Euroopa poole pöördumist, kuna sel polnud talle midagi pakkuda: ei linnu, kultuuri, prestiiži ega varandust. Nii Aleksandri kui ka kõigi teiste ammuste kreeklaste jaoks pärinesid kultuur, uued teadmised ja võimalused – ning ka ohud – idast. Pole sugugi üllatav, et tema pilk langes antiikaja suurimale võimukeskusele: Pärsiale.

Kui Aleksander oli Pärsia asehalduri Egiptuses 331. aastal e.m.a äkkrünnakuga võimult kukutanud, tormas ta kõigi oma jõududega

impeeriumi südame kallale. Otsustav lahing leidis aset hiljem samal aastal Gaugamela tolmustel tasandikel – tänapäeva Erbili linna lähistel Iraagi Kurdistanis –, kus ta alistas muljetavaldava kindlusega Dareios III juhitud Pärsia armee. Ehk tulenes Aleksandri edu sellest, et ta oli pärast korralikku ööund täielikult välja puhanud: Plutarchose sõnul oli Aleksander nõudnud, et peab enne vaenlasele vastu astumist puhkama ning oli maganud nii sügavalt, et ta murelikud väejuhid olid pidanud ta ärkvele raputama. Ta riietus oma lemmikrüüsse, pani pähe uhke kiivri, mis oli löödud nii läikima, et “see helkis nagu kõige puhtam hõbe”, haaras paremasse kätte oma ustava mõõga ja juhtis oma väed magusa võiduni, mis avas talle impeeriumi väravad.¹²

Aristotelese käe all hariduse omandanud Aleksander oli kasvanud teadmise ja võimega, et tema õlul lasuvad suured lootused. Ta ei vedanud neid alt. Pärast Pärsia armee Gaugamelas purustamist suundus Aleksander edasi itta. Üks linn teise järel alistus talle, kui ta liikus edasi mööda territooriumeid, mis olid kuulunud alistatud vaenlastele. Suuruse, rikkuse ja ilu poolest legendaarsed kohad langesid noore kangelase ette. Kui talle alistus Babülon, katsid selle elanikud suurlinna südamesse viiva tee lillede ja vanikutega ja ääristasid viirukit ja parfüüme täis hõbealtaritega. Talle toodi kingituseks lõvisid ja leopardi.¹³ Peagi olid Aleksander ja tema väed vallutanud kõik olulised punktid Pärsia linnu ühendava Suure kuningatee ääres ning Anatoolia rannikut Kesk-Idaga ühendava teedevõrgu.

Ehkki mõned tänapäeva ajaloolased on pidanud Aleksandrit kõigest “alaealiseks purjus kõrilõikajaks”, siis näib, et ta suutis kohelda äsja vallutatud alasid ja seal elavaid rahvaid üllatava delikaatsusega.¹⁴ Ta suhtus kohalikesse usuliikumistesse ja -tavadesse sageli leebelt, demonstreerides tolerantsust ja lugupidamist: teda oli väidetavalt häirinud näiteks see, kuidas oli rüvetatud Kyros II hauda – ta lasi haa taastada, karistades lisaks neid, kes olid julgenud pühamut rüvetada.¹⁵ Aleksander tagas ka, et Dareios III maetakse tema positsioonile vastavalt teiste Pärsia valitsejate kõrvale, kui üks kuninga enda väepealikest oli ta tapnud ning tema surnukeha oli vankrile heidetud.¹⁶

Aleksandril õnnestus allutada oma mõjuvõimule üha rohkem territooriumeid ka tänu kohaliku eliidi usaldamisele. “Kui meie sooviks pole lihtsalt Aasiast läbi tormata, vaid seda ka enda valduses hoida,” olevat Aleksander väidetavalt öelnud, “siis peame olema nende

inimeste suhtes armulikud: ainult nende lojaalsus teeb meie impeeriumi stabiilseks ja püsivaks.”¹⁷ Kohalikud ametnikud ja vana kõrgklass jäeti vallutatud linnu ja territooriumeid haldama. Aleksander võttis meeleldi omaks talle antud traditsioonilised aunimetused ja asus kandma pärsia rõivaid, demonstreerimaks, kui väga ta kohalikke kombeid hindas. Ta tahtis, et teda ei nähtaks sissetungiva vallutajana, vaid pigem iidse kuningriigi uue troonipärijana – vaatamata protestikisale ja pilgetele, mis pärinesid neilt, kes kuulutasid, et ta oli toonud endaga vaid viletsust ja verevalamist.¹⁸

Me ei tohi aga unustada, et suur osa meie teadmistest Aleksandri sõjaretkede, võitude ja poliitiliste otsuste kohta pärineb hilisematelt ajaloolastelt, kellel on lausa hing kinni vaimustusest noore väejuhi saavutuste kirjeldamisel ja kelle teosed on sageli ülemäära idealiseeritud.¹⁹ Peame suhtuma nende allikate kirjeldustesse Pärsia langemise osas küll ettevaatlikkusega, kuid kiirus, millega Aleksander oma valduste piire üha kaugemale itta lükkas, räägib meile nii mõndagi. Ta rajas agaralt uusi linnu, pannes neile tavaliselt enda järgi nimeks Aleksandria, kuigi nüüdsel ajal tuntakse neid pigem teiste nimede all: näiteks tänapäeva Herät (*Alexandria Ariana*), Kandahār (*Alexandria Arachosia*) ja Bagrām (*Alexandria ad Caucasum*). Need vastselt rajatud tugipostid said koos teiste kaugel põhja pool asuva Fergana oruni ulatuvate punktidega Aasia selgroo uuteks lülideks.

Võimsate kaitserajatistega uusi linnu ning eraldiseisvaid linnuseid ja kindluseid ehitati peamiselt selleks, et pakkuda kaitset steppide rändhõimude eest, kes laastasid sageli väiksemaid asulaid. Aleksandri kaitserajatiste eesmärgiks oli turvata alles hiljuti vallutatud alasid. Samal ajal kaugemal idas esile kerkinud sarnased mured nõudsid sarnaseid lahendusi. Hiinlastel oli kujunenud selleks ajaks välja *huaxia* – põhimõte, mis esindas tsiviliseeritud maailma –, mida ähvardasid steppidel elavate rändhõimude rünnakud. Intensiivse ehitusprogrammi toel hakati laiendama olemasolevate kindlustuste võrgustikku, millest kasvas välja Suur Hiina müür ja mida ajendas sama arusaamine, mis juhtis ka Aleksandrit: ekspansioon ilma korraliku kaitseta oli kasutu.²⁰

Aleksander jätkas neljandal sajandil katkematult oma sõjakäiku, liikudes ringiga tagasi üle Hindukuši mäestiku ja marssides mööda Induse orgu lõuna poole, rajades sealjuures jätkuvalt uusi garnisonidega mehitatud tugiposte, kuigi tema väsinud ja koduigatsust tundvad mehed olid

hakanud selleks ajaks üha sagedamini tema tegevuse vastu protestima. Aleksander suri 323. aastal e.m.a Babülonis siiani saladuseks jäänud asjaoludel kõigest kolmekümne kahe aasta vanusena, kuid ta oli saanud selleks ajaks hakkama sõjalisest vaatenurgast täiesti sensatsiooniliste saavutustega.²¹ Tema vallutuste kiirus ja ulatus olid hämmastavad. Sama muljetavaldav – ehkki palju sagedamini tähelepanuta jääv – oli tema päranduse ulatus ning see, kuidas Vana-Kreeka mõjutused segunesid Pärsia, India, Kesk-Aasia ja lõpuks ka Hiina mõjudega.

Aleksandri ootamatule surmale järgnes küll rahutu periood, mida iseloomustas võimuvõitlus tema kõrgemate väejuhtide vahel, kuid peagi said uute territooriumite idapoolsed osad endale valitsejaks Põhja-Makedoonias sündinud väepealik Seleukose, kes oli osalenud kõigil Aleksandri peamistel sõjaretkedel. Mõned aastad pärast kuninga surma sai ta asehalduriks aladel, mis ulatusid Tigrisest Induse jõeni: tema valituse alla kuuluv territoorium oli nii suur, et see ei meenutanud enam isegi mitte kuningriiki, vaid omaette impeeriumit. Seleukos rajas Seleukiidide dünastia, mis püsis võimul ligi kolm sajandit.²² Aleksandri võite peetakse sageli kõigest lühiajaliste triumfide hiilgavaks seeriaks ja tema pärandit laialdaselt üürikeseks ja ajutiseks, kuid tegu polnud sugugi kaduvate saavutustega – need tähendasid Vahemere ja Himaalaja vahel laiuva piirkonna ajaloole hoopis uut peatükki.

Aleksandri surmale järgnenud aastakümnetel toimus piirkonna järkjärguline ja ilmne helleniseerimine, kui idale hakati tutvustama Vana-Kreeka teadmisi, teemasid ja sümbboleid. Aleksandri asehaldurite järeltulijad pidasid oma Kreeka juuri meeles ja rõhutasid neid innukalt – näiteks müntidel, mida vermiti kaubateede ääres strateegiliselt olulistes punktides või elujõulistes põllumajanduslikes keskustes asuvates suurlinnades. Nende müntide kujundus muutus standardiks: aversil kujutati hetkel võimul olevat valitsejat, tema kiharate ümber võru ja tema nägu pööratud alati paremale täpselt nagu Aleksandril, reversil aga Apollonit, kelle nimi oli kirjutatud kreeka tähtedega.²³

Kreeka keelt võis kuulda ja näha kõikjal Kesk-Aasias ja Induse orus. Afganistani põhjaosas asuvas Aī Khānumis – Seleukose rajatud uues linnas – nikerdati ühele monumendile Delfi maksiiimid, nende hulgas ka järgnev aforism: